

ЩОДО ПРОБЛЕМ ВИЗНАННЯ НІКЧЕМНИМИ ПРАВОЧИНІВ НЕПЛАТОСПРОМОЖНИХ БАНКІВ

У статті досліджуються проблеми визнання нікчемними правочинів неплатоспроможних банків. Зроблено висновок про істотні відмінності інституту недійсності правочинів неспроможних банків та юрисдикцію господарських судів щодо відповідних спорів. Обґрунтовано, що подальший розвиток відповідного інституту потребує вдосконалення загальних підстав нікчемності правочинів у законі, а також однакового правозастосування на підставі розмежування внутрішніх та зовнішніх актів неспроможного банку.

Ключові слова: нікчемні правочини, банківська неспроможність, юрисдикція господарських судів, внутрішні та зовнішні акти.

В статье исследуются проблемы признания недействительными сделок неплатежеспособных банков. Сделан вывод о существенных отличиях института недействительности сделок несостоятельных банков и юрисдикции хозяйственных судов в соответствующих спорах. Обосновано, что дальнейшее развитие соответствующего института требует совершенствования общих оснований недействительности сделок в законе, а также одинакового правоприменения на основании разграничения внутренних и внешних актов несостоятельного банка.

Ключевые слова: недействительные сделки, банковская несостоятельность, юрисдикция хозяйственных судов, внутренние и внешние акты.

The problems of declaration of void transactions of insolvent banks are investigated in the article. It is concluded about the significant differences between the institute of void transactions of insolvent banks and the jurisdiction of regarding relevant disputes. It is substantiated that further development of the corresponding institute requires improvement of general grounds for the void transactions in legal acts of Ukraine, as well as the same enforcement on the basis of the delimitation of internal and external acts of the bankrupt.

Key words: void transactions, bank insolvency, jurisdiction of economic courts, internal and external acts.

Вступ. Забезпечення збереження майна неплатоспроможного банку та наповнення ліквідаційної маси для виплат кредиторам банку є найважливішою функцією Фонду гарантування вкладів фізичних осіб (далі – ФГВФО). Напередодні банківської неспроможності адміністрація та засновники слабого банку, що мають повну інформацію про реальний стан платоспроможності банку та загрозу його банкрутства, часто вдаються до укладання сумнівних операцій, щоби зменшити збитки від банкрутства банку. Така неправомірна поведінка, яка суперечить інтересам кредиторів банку, об'єктивно потребує державно-владного запобігання. Одним із вагомих інструментів відновлення порушеного такими неправомірними діями стану є інститут нікчемності правочинів неплатоспроможного банку.

В юридичній літературі питання нікчемності правочинів розглядалися багатьма авторами. Зокрема, про недійсність правочинів боржника в процедурах звичайного банкрутства писали О. Беянович [1], П. Пригуза [2], П. Богомазов [3], С. Мінковський [4] та інші. Питання нікчем-

© ВОЗНЯКОВСЬКА К.А. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін (Чернівецький юридичний інститут Національного університету «Одеська юридична академія»)

ності правочинів неспроможних банків потребують спеціального аналізу, оскільки ґрунтуються на спеціальному законодавстві.

Постановка завдання. Метою роботи є дослідження проблем визнання нікчемними правочинів неплатоспроможних банків.

Результати дослідження. Згідно із ч. 1 ст. 38 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», протягом дії тимчасової адміністрації ФГВФО зобов'язаний забезпечити перевірку правочинів (зокрема, договорів), вчинених (укладених) банком протягом одного року до дня запровадження тимчасової адміністрації банку, на предмет виявлення правочинів (зокрема, договорів), що є нікчемними на підставах, визначених ч. 3 цієї статті.

Закон визначає такі підстави нікчемності правочинів неплатоспроможного банку:

- 1) банк безоплатно здійснив відчуження майна, прийняв на себе зобов'язання без встановлення обов'язку контрагента щодо вчинення відповідних майнових дій, відмовився від власних майнових вимог;
- 2) банк до дня визнання банку неплатоспроможним взяв на себе зобов'язання, внаслідок чого він став неплатоспроможним або виконання його грошових зобов'язань перед іншими кредиторами цілком чи частково стало неможливим;
- 3) банк здійснив відчуження чи передав у користування або придбав (отримав у користування) майно, оплатив результати робіт та/або послуги за цінами, нижчими або вищими від звичайних (якщо оплата на 20% і більше відрізняється від вартості товарів, послуг, іншого майна, отриманого банком), або зобов'язаний здійснити такі дії в майбутньому відповідно до умов договору;
- 4) банк оплатив кредиторі або прийняв майно в рахунок виконання грошових вимог у день, коли сума вимог кредиторів банку перевищувала вартість майна;
- 5) банк прийняв на себе зобов'язання (застава, порука, гарантія, притримання, факторинг тощо) щодо забезпечення виконання грошових вимог у порядку іншому, ніж здійснення кредитних операцій відповідно до Закону України «Про банки і банківську діяльність»;
- 6) банк уклав кредитні договори, умови яких передбачають надання клієнтам переваг (пільг), прямо не встановлених для них законодавством чи внутрішніми документами банку;
- 7) банк уклав правочини (зокрема, договори), умови яких передбачають платіж чи передачу іншого майна з метою надання окремим кредиторам переваг (пільг), прямо не встановлених для них законодавством чи внутрішніми документами банку;
- 8) банк уклав правочин (зокрема, договір) з пов'язаною особою банку, якщо такий правочин не відповідає вимогам законодавства України;
- 9) банк, віднесений до категорії проблемних, виконав операції, уклав (переформив) договори, що призвело до збільшення витрат, пов'язаних із виведенням банку з ринку, з порушенням норм законодавства.

Як зазначає О. Беяневич, «у сучасному українському законодавстві, як і в іноземних правопорядках, оспоровані так звані підозрілі (непорядні, негожих) угоди боржника є одним із найважливіших юридичних інструментів консолідації та збільшення конкурсної маси шляхом повернення до неї майна боржника, переданого іншим особам» [1, с. 35]. Визнання недійсними правочинів (договорів) боржника є тим господарсько-правовим засобом, який спрямований на збереження майна боржника й істотно відрізняється від підстав і наслідків недійсності правочинів у цивільному та господарському законодавстві. Б. Поляков зазначає, що відповідна угода може бути цілком законною, оскільки відповідає всім необхідним умовам цивільного законодавства, однак здійснена в підозрілий період або із зацікавленою особою, водночас «спеціальна чи банкрутська» процедура оскарження дуже зручна, оскільки потребує лише підтвердження формальних даних: час укладення угоди та статус суб'єкта угоди [5, с. 109].

Інститут нікчемності правочинів неспроможного банку має щонайменше три основні проблеми: 1) недосконалість законодавчого закріплення підстав та інших матеріально-правових складників інституту нікчемності правочинів банку; 2) недостатня ефективність процедури застосування наслідків недійсності правочинів у праві банківської неспроможності; 3) юрисдикційні питання відповідних спорів.

Щодо першої проблеми можна чітко зауважити, що в ст. 38 Закону йдеться лише про нікчемні правочини банку, але не згадуються оспорювані правочини банку. Вважаємо, що закріплення у відповідних положеннях обов'язку ФГВФО та його уповноважених осіб виявити правочини (зокрема, договори), що є нікчемними, не виключає права ФГВФО та його уповноважених осіб виявляти недійсність правочинів банку із загальноцивільних підстав.

Сам інститут нікчемності відповідних правочинів має низку вад.

Зокрема, сьогодні залишаються неврахованими перспективні положення законодавства про звичайне банкрутство, яке надає розпоряднику майна банкрута право порушувати питання не лише про недійсність правочинів такого суб'єкта, але й про спростування майнових дій боржника.

Хоча в юридичній літературі (наприклад, О. Беяневич) критикується термінологія Закону «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» у частині виділення поняття «оспорювання дій боржника», але не можна відкидати позитив від такого законодавчого регулювання. Зокрема, цілком небезпечними для господарського правопорядку є такі дії банку напередодні його неспроможності:

- боржник виконав майнові зобов'язання раніше встановленого строку;
- боржник оплатив кредиторі або прийняв майно в рахунок виконання грошових вимог у день, коли сума вимог кредиторів боржнику перевищувала вартість майна;
- сплата штрафних чи інших санкцій у добровільному порядку тощо.

Відповідні дії не можна вважати правочиною, хоча вони можуть істотно погіршити майновий стан банку, а тому мають супроводжуватися правом уповноваженої особи ФГВФО звертатися з вимогою про спростування таких дій. Зобов'язання уповноваженої особи щодо спростування таких дій варто зазначити в ст. 38 Закону.

Зміст підстав для нікчемності правочинів неспроможного банку також викликає численні зауваження.

Зокрема, можна звернути увагу на те, що в шостій підставі нікчемності згадуються внутрішні документи банку, які можуть передбачати його право віддавати перевагу (пільги) окремим клієнтам під час кредитування, що буде винятком із загальної підстави нікчемності правочину.

Таке виключення фактично нівелює значення цієї підстави загалом, адже рішення про переваги для окремих клієнтів зазвичай ухвалюють ті органи банку, які ухвалюють і його внутрішні документи. Отже, завжди зберігається можливість, зокрема зворотним числом, закріпити відповідні винятки у внутрішніх документах банку. Згадка про «внутрішні документи банку» має бути виключена з положень п. 6 ч. 3 ст. 38 Закону.

У п. 8 зазначеної частини ст. 38 Закону йдеться про правочин із пов'язаною особою банку, «якщо такий правочин не відповідає вимогам законодавства України». Водночас зазначена загальна підстава не відповідає критеріям визначеності, тому не може бути віднесеною до підстав нікчемності правочину. Невідповідність законодавству є фактом по природі оспорюваним. Цей факт треба встановити, він не є очевидним для того, щоб бути сприйнятим суспільством як однозначне підтвердження недійсності, що надає право за ст. 215 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України звертатися з вимогою про застосування наслідків недійсності правочину без з'ясування питання про підстави недійсності. Крім того, у такому разі строк укладання нікчемного правочину обмежується одним роком, на противагу загальній трирічній позовній давності щодо позовів про недійсність оспорюваних правочинів за загальною підставою невідповідності умов правочину законодавству. Отже, звужуються можливості уповноваженої особи ФГВФО під час виконання функцій щодо збереження майна неспроможного банку, що не є позитивним.

Тому п. 8 ч. 3 ст. 38 Закону повинен бути винесений в окрему частину ст. 38 Закону шляхом закріплення обов'язків звернення уповноваженої особи ФГВФО до пов'язаних та інших осіб, з вимогами про визнання недійсними правочинів банку щодо кредитування, що не відповідають вимогам закону, у порядку їх оспорювання.

Під час вирішення проблем щодо спорів за участі неплатоспроможних банківських установ не можна обійти увагою питання розгляду спорів щодо нікчемності правочинів, укладених банком напередодні банкрутства.

Тут виникають не лише юрисдикційні, але й цілком матеріально-правові проблеми, які відображені в низці суперечливих судових рішеннях.

В одних рішеннях уповноваженої особи ФГВФО в неплатоспроможному банку у формі повідомлення про нікчемність правочину банку визнавалося таким, що може бути скасоване.

Навіть після ухвалення відповідних рішень Великої палати Верховного Суду (далі – ВПВС), КГСВС надалі ухвалював рішення, що суперечили цій позиції.

Зокрема, постановою від 22 травня 2018 р. у справі № 910/8087/17 КГСВС [6] зазначив, що рішення ФГВФО у формі повідомлення № 11/2–47232 від 23 вересня 2016 р. про нікчемність правочину (погашення заборгованості за кредитним договором № 102–2013 від 8 серпня 2013 р.) підлягає скасуванню, оскільки відповідачем зроблено передчасний висновок про нікчемність правочину, який суперечить вимогам Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» та Порядку виявлення правочинів (зокрема, договорів), що є нікчемними, а також діям Фонду гарантування вкладів фізичних осіб у разі їх виявлення уповноваженою особою Фонду» (курсив авт. – К.В.).

Велика палата Верховного Суду цілком справедливо заперечила саму можливість оскарження акта ФГВФО щодо віднесення правочину до нікчемного. Зокрема, у справі № 910/17448/16 зазначено, що «розпорядчий документ уповноваженої особи Фонду, передбачений абз. 1 п. 8 р. II Порядку № 826, є не правочинном у розумінні цивільного законодавства України, а внутрішнім документом банку, який прийнято особою, що здійснює повноваження органів управління та контролю банку, спрямованим на збереження активів і документації банку та який діє в межах цієї юридичної особи <...>, а тому до нього не можна застосовувати правові наслідки недійсності правочину <...>. Отже, рішення судів про задоволення позовних вимог щодо визнання недійсним оспорюваного наказу є помилковим з огляду на те, що така вимога позивача не є правильно обраним способом захисту своїх прав» [7].

Юрисдикційні проблеми відповідного питання відображені в іншій постанові ВПВС: «Оскільки позивач оскаржує дії уповноваженої особи Фонду не як суб'єкта владних повноважень, а як органу управління банком, який здійснює заходи щодо забезпечення збереження активів банку, запобігання втрати майна та грошових коштів, такий спір не є публічно-правовим. При цьому, виходячи із суті позовних вимог, відповідачем у цій справі фактично є ПАТ «КБ «Свробанк»» (в особі уповноваженої особи Фонду), а не сама уповноважена особа Фонду чи Фонд, як помилково вказав суд апеляційної інстанції. Отже, зважаючи на предметну юрисдикцію та характер правовідносин у цій справі, <...> суди першої й апеляційної інстанції дійшли правильних висновків про розгляд цієї справи в порядку господарського судочинства» [7].

Зв'язок юрисдикційних та матеріально-правових аспектів спорів щодо нікчемності правочинів неспроможного банку досить міцний. Хоча, на перший погляд, ВС запропонував відносити до господарської (цивільної) юрисдикції справу щодо оскарження відповідного акта органу ФГВФО, але заперечив можливість задоволення позову з огляду на «внутрішній характер» відповідного акта та його незв'язаність із третіми особами. Дискусія, яку розвернули щодо цього деякі теоретики-адміністративісти, свідчить про те, що окремо ці питання вирішити неможливо.

М. Кучервенко й Є. Смичок відстоюють адміністративну юрисдикцію щодо відповідної категорії спорів. На користь своєї позиції вказані автори наводять думку про те, що розпорядчий документ, яким уповноважена особа визнає правочин недійсним, «є актом (рішенням) органу публічної влади у формі індивідуального акта» [8].

Справді, протягом дії тимчасової адміністрації ФГВФО зобов'язаний забезпечити перевірку правочинів (зокрема, договорів), учинених (укладених) банком протягом одного року до дня запровадження тимчасової адміністрації, на предмет виявлення правочинів (зокрема, договорів), що є нікчемними з підстав, визначених положеннями чинного законодавства (ч. 2 ст. 38 Закону «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб»). Порядок дій уповноваженої особи ФГВФО щодо віднесення правочинів неспроможного банку визначається приписами вищенаведеної інструкції.

Але варто зважати на те, що перевірку на предмет виявлення правочинів, що є нікчемними, здійснює уповноважена особа ФГВФО від імені банку. Тобто як орган банку, а не як окремий суб'єкт права. Від того, що з метою перевірки відповідних правочинів (договорів) така особа своїм розпорядчим документом створює комісію, метою якої є, зокрема, виявлення фактів нікчемності правочинів (укладених договорів) (п. 3 Інструкції), нічого в цьому аспекті не змінюється, адже відповідні процедури по суті мають внутрішньогосподарський характер. Не випадково в п. 7 Інструкції передбачено, що за наслідками проведення перевірки комісія складає та подає на розгляд уповноваженої особи ФГВФО пропозиції та висновки, які оформлюються відповідним актом перевірки. Уповноважена особа протягом двох робочих днів із дня подання відповідного акта перевірки розглядає пропозиції та висновки, викладені в ньому, та, у разі згоди з ними, готує та підписує відповідний розпорядчий документ і вчиняє інші необхідні дії. Ці дії є діями самого банку, бо уповноважена особа діє саме від імені банку. Отже, будь-яких владних відносин, крім внутрішньогосподарських, у цьому разі не виникає.

Крім того, має бути враховано, що будь-яка ініціативна поведінка суб'єкта права має владний характер. Але тут «влада» є синонімом «волі», «волевиявлення». Не можна владу над своєю організацією плутати із владою над іншими особами. Коли ухвалюється управлінське рішення в межах господарської організації, відповідний орган юридичної особи, як і уповноважена особа ФГВФО, від імені неспроможного банку проявляє волевиявлення щодо власної (керованої) організації. Це волевиявлення є підставою для ініціативних актів – позовних заяв, звернень, правочинів – самого банку, а не ФГВФО.

Якщо б акт волевиявлення будь-якої особи розглядався окремо від процесуальної (нормативно-правової) форми відповідного волевиявлення, то тоді можна було б казуїстично розбива-

ти процедуру ухвалення рішення суб'єкта права на кілька формальних актів, кожний з яких міг би бути оскаржений зацікавленою особою. Це призвело б до абсурдного ускладнення правових відносин, коли в протидії, наприклад, позовній заяві органу влади до суб'єкта господарювання щодо застосування санкцій, розірвання договору, примусу до укладення договору тощо, стало можливим оскаржувати рішення відповідного органу держави щодо подання позову в суд, рішення внутрішніх підрозділів цього державного органу під час узгодження відповідної ініціативи в апараті замість належного захисту судовим порядком проти поданого позову. Будь-який позов, що подається державним органом чи державною організацією в загальний чи господарський суд за правилами Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) чи Господарського процесуального кодексу (далі – ГПК), проходить певну управлінську внутрішню процедуру. За логікою М. Кучерявенка та Є. Смичка, можна було б оскаржувати всі ці внутрішні управлінські рішення в адміністративному процесі. Це призвело б до втручання держави, третіх осіб у внутрішньогосподарські відносини, у процедури ухвалення внутрішніх управлінських рішень, які самі, без відповідного зовнішнього акта визначеної правової форми, не створюють жодних обов'язків для третіх осіб.

Для правильного вирішення цієї проблеми варто розмежовувати управлінські акти за внутрішньою та зовнішньою дією. Акти внутрішньої управлінської дії не лише адресовані самій організації, але й не створюють нових прав та обов'язків для інших осіб. Акти зовнішньої управлінської дії створюють такі права й обов'язки інших осіб. І саме у зв'язку із цим акти зовнішньої управлінської дії, будучи ухваленими суб'єктом владних повноважень від власного імені, можуть бути предметом судового оскарження в адміністративному процесі.

Наприклад, якщо подивитися на ознаки індивідуального (владного) акта, що називаються М. Кучерявенком та Є. Смичкою як предмет оскарження в адміністративному процесі, а саме: «приймається посадовою особою ФГВФО, який є суб'єктом, наділеним публічно-владними повноваженнями; відповідне розпорядження видається на виконання закріплених за фондом владних управлінських функцій; адресується документ відповідним сторонам правочинів (договорів), які детермінуються уповноваженою особою як нікчемні; документ є актом одноразового застосування, не має перманентного чи необмеженого в часі характеру застосування» [8], то можна побачити відсутність в ознаках відповідного акта такої правової ознаки, як виникнення в результаті ухвалення цього акта певних прав чи обов'язків інших осіб. Повідомлення уповноваженої особи про віднесення певного правочину до нікчемного не створює обов'язку щодо повернення всього отриманого за таким правочином, адже (якщо припустити, що такий правочин дійсно нікчемний) нікчемний правочин є недейсним за законом, а не відповідним повідомленням. Як справедливо зазначається в літературі, у разі нікчемних правочинів «особа не може не знати про суперечність правочину вимогам закону» [9, с. 282]. Фактично таке повідомлення є формою пропозиції добровільно, тобто позасудовим порядком, повернути певне майно, отримане за відповідним правочином. Без судового примусу до повернення отриманого за нікчемним правочином таке повідомлення не має будь-якого правового значення для сторони правочину, крім самого банку.

Тоді виникають проблеми правового зв'язку банку й уповноваженої особи ФГВФО щодо належного здійснення управлінських функцій. Недодержання процедури внутрішньоуправлінських відносин у частині проведення відповідної перевірки й ініціювання кваліфікації правочину як нікчемного тут є підставою для дисциплінарної та матеріальної відповідальності уповноваженої особи перед банком та ФГВФО. Якщо внаслідок порушення відповідної процедури, зокрема, через невжиття заходів щодо ініціювання судового провадження, завдано шкоди інтересам банку, зацікавлені особи – кредитори банку та його засновники – мають право вимагати компенсації шкоди, завданої бездіяльністю органу, наділеного владними повноваженнями, загальноцивільним порядком. Зрозуміло, що треті сторони, зокрема сторони правочинів банку, не є суб'єктами, які можуть понести шкоду через такі дії, адже вони не мають майнового інтересу в наповненні майна неспроможного банку, а отже, їхні права не можуть бути порушені діями чи бездіяльністю уповноваженої особи ФГВФО.

Досі така відповідальність залишається лише на теоретичному рівні, враховуючи особливий статус ФГВФО, який не визнається законом органом держави. А саме про деліктну відповідальність органів держави та їх посадових осіб згадується в ст. 55 Конституції України, ст. ст. 1173–1176 Цивільного кодексу України. Все ж таку відповідальність виключати не можна. Водночас її впровадження потребує додаткового наукового та практичного опрацювання.

Отже, акти внутрішньої процедури, що застосовуються уповноваженими особами під час управління неспроможним банком, що є підставою для ініціативних актів цього банку щодо віднесення правочину до категорії нікчемного як передумови позову про застосування наслідків

нікчемного правочину, не можуть вважатися самостійними об'єктами оскарження третіх осіб. Лише в разі звернення уповноваженої особи від імені банку до суду з позовною заявою до сторони правочину про застосування наслідків нікчемного правочину, питання нікчемності правочину неспроможного банку може стати предметом судового розгляду.

Інша річ, що банк через уповноважену особу не позбавлений права звернутися до суду з вимогою про визнання недійсним того правочину, який визнаний законом нікчемним, адже в юридичній літературі цілком доведено можливість такого позову, що заявляється окремою вимогою або в поєднанні з вимогою про застосування наслідків недійсного правочину (див., наприклад: [10; 11]), до такого висновку доходили Вищий господарський суд України [12] і Верховний суд України [13].

Висновки. Положення щодо нікчемності правочинів неспроможного банку становлять спеціальний інститут права банківської неспроможності, що має істотні відмінні риси не лише в системі недійсності правочинів, але й за підставами недійсності правочинів істотно відрізняється від положень права звичайного банкрутства. Подальший розвиток відповідного інституту потребує вдосконалення загальних підстав для нікчемності правочинів неспроможного банку, а також однакового правозастосування на підставі розмежування внутрішніх та зовнішніх актів неспроможного банку.

Список використаних джерел:

1. Беляневич О. Про оспорювання угод боржника. Українське комерційне право. 2013. № 13. С. 35–45.
2. Пригуза П., Пригуза А. Науково-практичний коментар Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» у редакції від 18 січня 2013 р. (доктринальне тлумачення норм права неплатоспроможності та ст. ст. 1–21). Херсон: Вид-во «ТДС», 2013. 304 с.
3. Богомазов П. Практика визнання недійсними договорів при банкрутстві. URL: <http://blog.liga.net/user/pbogomazov/article/18208>.
4. Міньковський С. Визнання недійсними правочинів (договорів) і спростування майнових дій боржника у процедурі розпорядження його майном. Економіка і право. 2013. № 3. С. 74–83.
5. Поляков Б. Коментар судової практики Верховного Суду України в справах про банкрутство. К.: Логос, 2008. 488 с.
6. Постанова від 22 травня 2018 р. у справі № 910/8087/17 КГС ВС/ URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74221174>.
7. Постанова Великої палати Верховного Суду України від 16 травня 2018 р. у справі № 910/17448/16, провадження № 12–17гс18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74188562>.
8. Кучерявенко М., Смичок Є. Постріл у молоко від ВС: оскарження рішень уповноваженої особи ФГВФО – виключна компетенція адміністративних судів. URL: http://zib.com.ua/ua/print/133623-oskarzhennya_rishen_upovnovazhenoi_osobi_fgvfo_viklyuchna_k.html.
9. Подцерковний О. Грошові зобов'язання господарського характеру: проблеми теорії і практики. К.: Юстиніан, 2006. 424 с.
10. Беляневич О. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти): монографія. К.: Юрінком, 2006. С. 385.
11. Давидова І. Недійсність господарських договорів за законодавством України. Порівняльно-аналітичне право. 2014. № 2. С. 108. URL: http://www.pap.in.ua/2_2014/29.pdf.
12. Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: постанова Вишого господарського суду України від 9 травня 2013 р. № 11. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13>.
13. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 9. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>.